

Németh Imre*

A bűnösségi elv megdöntése

Bevezetés

Kis Norbert *A bűnösségi elv hanyatlása a büntetőjogban* című doktori értekezése 2005-ben jelent meg kötet formájában.¹ A munka nemcsak azért jelentős, mert hosszabb idő után átfogó jelleggel vizsgálta a szándékosság és a gondatlanság kérdéskörét, hanem – ezen túlmutatva – ráirányította a figyelmet a büntetőjogi felelősségtan kérdésének akut változására, ezáltal egy sajátos dinamikus szemléletet vitt a bűnösségről alkotott gondolkodásba. Az azóta eltelt közel két évtized büntető jogalkotási és jogalkalmazási folyamatai megerősítették a jubiláns korábbi feltételezéseit. A jubiláns előtt tisztelgő alábbi tanulmányban kísérletet teszek a bűnösségi elv hanyatlásának továbbgondolására, és igyekszem felvázolni a bűnösségi elv megdöntését megjelenítő folyamat lehetséges kimenetelét.

A bűnösségi elv jelentősége

A bűnösségi elv paradigmatiságát mutatja, hogy nemcsak a kontinentális büntetőjogban, illetve büntetőjog-tudományban jelenik meg, hanem az angolszász „tényállástani” megfontolásokban is. A kétféle felfogásban talán az a lényegi különbség, hogy míg a kontinentális büntetőjog-tudomány az absztrakt bűncselekmény-fogalom részeként, a büntethetőség előfeltételeként kezeli a bűnösséget, addig az angolszász rendszer a *common law* által megjelölt, valamint a statuált büntetőjogi rendelkezésekben megjelenő *mens rea* elemeket hangsúlyosabb, egyes bűncselekmények esetén bizonyítási kérdésként közelíti meg.

A kontinentális büntetőjogi gondolkodásban a 19. század végén, illetve a 20. század elején történt meg a bűnösség fogalmi rétegeinek kibontása. A jogellenességhez tartozó cselekményt a kauzális cselekménytan mint külső folyamatot jelölte meg, miközben e külső oldalról leválasztotta a cselekményt érintő

* Adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar).

¹ Kis Norbert: *A bűnösségi elv hanyatlása a büntetőjogban*. Budapest, Uniós, 2005.

szubjektív akarati tartalmat.² Elsősorban a pszichológiai, majd a részben normatív (komplex), végül a tisztán normatív bűnösség lényegi vonatkozásait munkálta ki a büntetőjog-tudomány, amellyel a jogellenesség és a bűnösség kategóriáit sikeresen szétválasztotta.³ A pszichológiai bűnösségfogalom a cselekmény és az elkövető közötti pszichikus kapcsolatot hozta létre, míg a 20. század elején elsőként Reinhard Frank a felróhatóság fogalmába koncentrált a bűnösség normatív, büntetőjogi előfeltételeit, azaz a beszámíthatóságot, a szándékosságot és a gondatlanság ontológiai kategóriáit, valamint a bűnösséget kizáró okok aktuális cselekménykori hiányát. A tisztán normatív felfogás a 20. század terméke, amelyben a bűnösséget a finális cselekmény alkotóelemeként, illetve értékítéletként kezeli a büntetőjog-tudomány, azzal, hogy a beszámíthatóság mellett a jogellenesség (társadalomra veszélyesség) tudatának fennálltát kívánja meg.

A bűnösség tartalma a kezdetektől fogva viszonylagos volt.⁴ A szándékossági alakzat, nem vitásan, a büntethetőség előfeltételeként jelentkezett, miközben a dogmatikai problémát a hanyagság (negligencia) büntetendősége jelentette. A büntetőjog-tudományban vissza-visszatérően felmerült a hanyagság dekriminalizálására vagy a szabálysértési jogba utalására irányuló gondolat. Ennek háttérében az a felismerés húzódik, hogy a hanyagság esetén a bűnösség morális oldala hiányzik, így a hanyagsággal elkövetett cselekmény büntetni rendeltsége pusztá megtorlásnak tűnhet.⁵ Ugyancsak erre az eredményre jutunk egyébként a pszichológiai bűnösségfogalomnak a negligenciára vetítésével, hiszen az előrelátás hiánya eleve kizárja az elkövető bármiféle viszonyulását a saját cselekményének következményeihez.

Az angolszász felfogásban főszabályként a bűnösség, pontosabban fogalmazva a mentális oldal elemeit az adott bűncselekmény definíciójából állítják fel. A szándékosan (*with intent*), nagyfokú gondatlansággal (*recklessly*), rosszhiszeműen (*maliciously*), akaratlagosan (*willfully*), tudatosan (*knowingly*), tudva vagy feltételezve (*knowingly or believing*), csalárdul (*fraudulently*) és a becsületlenül (*dishonestly*) kifejezések sajátos tartalommal közvetítik a *mens rea* oldalra vonatkozó bűnösségi elemet. Ebben a rendszerben nincs tehát konzisztens szándékosságfogalom, mint a kontinentális jogokban.⁶ A bűnösség ilyenén kezelése

² Hans Welzel: *Das Deutsche Strafrecht*. Berlin, Walter de Gruyter, 1969. 59.; lásd még Nagy Ferenc: A bűnösségen alapuló felelősség elvéről. *Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica*, 48. (1996), 1–20. 183–195., 186–188.

³ Békés Imre: *A gondatlanság a büntetőjogban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974. 57–67.

⁴ Vö. Blaskó Béla: *A bűnösség büntetőjogi, büntető-jogtudományi problémái*. Budapest, Rejtjel, 2004. 27–34.

⁵ Kis i. m. (1. lj.) 32.

⁶ John C. Smith – Brian Hogan: *Criminal Law*. London, Butterworths, 1992. 53.

inkább különös tényállási elem, semmint általános kategória, amelynek funkciója, hogy a büntethetőség e körülmények bizonyításának függvénye legyen. Ugyanakkor a kontinentális jogokban a szándékosság különös részi tényállási elemként történő megfogalmazására nincs szükség, minthogy az egyes bűncselekmények tekintetében a büntetendőség vélelmezett előfeltétele a szándékosság, így külön szabályozza a büntetőtörvény, ha az adott bűncselekmény gondatlan alakzatát is büntetni rendeli. Megfigyelhető, hogy a szándékosság *expressis verbis* tényállási elemként kezelése az angolszász jogban a mentális oldalra vonatkozó bizonyítékok beszerzését indikálja, miközben a kontinentális vádhatóság olykor nagyvonalúan kezeli azt a követelményt, hogy a törvényi tényállásban csak hallgatólagosan megfogalmazott szándéokra is bizonyítékot kell beszerezni.

A *nullum crimen sine culpa* elv funkcionalitása tehát abban érhető tetten, hogy a fentiek szerint a bűnösséget a büntetőjog-tudomány a büntethetőség előfeltételeként kezelte egészen a 20. század végéig, amikor aztán a bűnösség integratív fogalmát egyre inkább kikezdte a felróhatóság ideája.⁷ Másrészt viszont ezen elv alkotmányos funkciója az, hogy a büntetőhatalom alapjogi korlátját képezze azáltal, hogy csak és kizárólag bűnös emberi magatartás vezethet büntetőjogi felelősségre vonáshoz, így az egyéneket megvédi az állami beavatkozásoktól, amikor a cselekményükhöz nem tapad társadalomsértő tudat. A bűnösség alkotmányos funkciója ezáltal az, hogy biztosítja az egyének törvény előtti egyenlőségét azzal, hogy a tudati és az akarati elemeket részben objektív, részben az egyénhez mért szubjektív tényezők ötvözetével standardizálja. A büntetőjogi bűnösség azonban ezt a különös szintjén, illetve különleges módon rendezi az egyéb jogági (például polgári jogi) felelősséghez képest. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy amíg a szándékossági formák esetében a tényszándék és a társadalomra veszélyesség tudata mint általános zsinórmérték párosul a cselekményhez, addig a gondatlanság esetében a gondossági képesség (tőle elvárhatóság) szubjektív mércéjével állunk szemben. Megjegyzendő, hogy a hazai joggal ellentétben az angolszász jogban a *reasonable person* standardja beszivárog a büntetőjogba is, amely a felelősséget az általános szintjéhez, és nem az egyén képességeihez igazítja.⁸

Persze mondhatjuk azt is, hogy a szándékosság esetében az egyéni cselekvés során felmerült *aktuális tudatot* vizsgáljuk, amely szükségképpen az egyén társadalmi ismereteihez és felismerési képességéhez igazodóan szubjektivizált. Tény azonban, hogy a bírói gyakorlatban az észlelt tényekhez párosuló háttérismeretek megkövetelése elsősorban az általános (és nem az egyén) szintjén történik meg. E tekintetben tehát nem az elkövetőre szabott szubjektív inaktuális tudatot vesz-

⁷ Vö. Kis i. m. (1. lj.) 32.

⁸ Tatjana Hörnle: Social Expectations in the Criminal Law: The „Reasonable Person” in a Comparative Perspective. *New Criminal Law Review*, 11. (2008), 1. 1–32., 2.

szűk figyelembe, hanem felrójuk, ha az általános tapasztalati ismereteket az egyén nem alkalmazza a cselekvése során. Így például közveszélyokozást valósít meg az elkövető azáltal, hogy a gázcsonkot szabálytalanul megbontja, amelynek kapcsán a bírói gyakorlat szerint nem kell vizsgálni, hogy az elkövetéskori aktuális tudata kiterjedt-e arra, hogy a robbanásveszélyes gáz pusztító ereje a veszélyhelyzet előidézésére is alkalmas, hiszen ez „köztudomású” tény.⁹ A társadalomra veszélyesség tudata tekintetében ezzel szemben az inaktuális tudatot tekintjük elsőrendűnek, minthogy e vonatkozásban a szándékossághoz elegendő annak ismerete, hogy a cselekmény társadalmilag elítélendő, helytelen.

A társadalomra veszélyesség tudatának azonban ténylegesen meg is kell jelennie, mert e tudat pusztá lehetőségével megelégedő szándékossági tan – hibásan – kizárná a társadalomra veszélyességben való tévedés gyakorlati értékelhetőségét.¹⁰ Viski László a társadalomra veszélyesség felismerése kapcsán részletesen kifejti, hogy:

„Azokkal a cselekményekkel kapcsolatban, amelyeknek társadalmi károosságáról az egyén csak a jogszabályokból szerezhet tudomást, és amelyeknél ennél fogva a közösségi motívum csak a jogszabály ismeretén keresztül, közvetve érvényesülhet, még egy lehetőséget kell felvetni. Ez pedig a közösségi motívum érvényesüléséhez elengedhetetlen tudattartalom hiánya. A hiány oka lehet az, hogy az egyén egyáltalán nem szerzett soha tudomást a vonatkozó tiltásról vagy előírásról, de lehet az is, hogy az nála csupán feledésbe merült, vagy egyszerűen nem gondolt arra a cselekmény tudati előkészítése során. Az erkölcsi rosszállás lehetősége abban az esetben hiányzik, ha az egyénnek egyáltalán nem is volt módjában a tudomás megszerzése. Minden más esetben rosszállást érdemel a magatartása, hiszen a társadalmi elvárás nem kis részben éppen arra irányul, hogy a közösség tagjai tegyenek meg mindent a közösség érdekeiről való tudomásszerzés, a társadalom igényeinek megismerése érdekében.”¹¹

Az angolszász jogban hasonlóképpen tesznek különbséget a materiálisan helytelen cselekedet, valamint az adminisztratív rossztevés között. George P. Fletcher – annak megállapítása mellett, hogy a jogszabályi rendelkezésekbe

⁹ „A vádlott elsődleges szándéka az öngyilkosság volt, amelyet a gázvezeték megbontásával úgy kívánt végrehajtani, hogy a robbanóanyag pusztító hatását kiváltva közveszélyt okozott. [...] A vádlott – a védelem hivatkozásával ellentétben – a közveszélyt szándékosan idézte elő. A vádlott a gázcsonkot szándékosan bontotta meg, szándéka kiterjedt a veszélyhelyzetre is. [...] Köztudott, mindenki által ismert tény a gáz igen veszélyes jellege, gyors és hatékony robbanékonyasága, amelynek még a szivárgása is komoly veszéllyel jár.” (Fővárosi Ítéltábla Bf.143/2006/9. számú határozata).

¹⁰ Kádár Miklós: A gondatlan bűnösség és a gondatlanságból elkövetett bűncselekményért való felelősség. *Jogtudományi Közöny*, 16. (1961), 1–2. 1–11., 2. Kádár ismerteti, hogy a *Vorsatztheorie* elemi alapvetése az, hogy a jogellenesség felismerésének elmaradása egyáltalán nem vezethet szándékosság megállapításához.

¹¹ Viski László: A szándékos bűnösség és a közösségi motiváció fogalma. *Jogtudományi Közöny*, 11. (1956), 9. 512–524., 521.

ütköző magatartás egyben helytelen is – kiemeli, hogy a jogszabályba ütköző magatartás nem feltétlenül tekinthető erkölcsi értelemben is rossznak. Annak ellenére ugyanis, hogy a legtöbb bűncselekménynek morális gyökerei vannak, léteznek olyan tényállások, amelyek jellemzően pusztán preventív tilalmakat állítanak fel. E bűncselekményekre jó példa lehet a valamely dolog birtoklásának tilalmazása útján történő kriminalizáció, amely tiltás megszegése – annak ellenére, hogy jogellenes – morálisan mégsem tekinthető rossznak. Vannak azonban olyan bűncselekmények, amelyek már eleve magukban hordozzák az erkölcsi elítélendőséget, tehát elkövetésük materiális és morális értelemben is helyteleníthető.¹² A *common law* e két kategória – a pusztán tiltás folytán bűncselekménynek minősülő magatartások, illetve a morális értelemben is helytelen cselekmények – megkülönböztetésére fejlesztette ki a *malum prohibitum* (*statutory wrongdoing*) és a *malum in se* (*wrong in themselves*) fogalmakat, amelyek közül az előbbi azokat a magatartásokat, öleli fel, amelyek negatívuma a jogszabály megszegésében rejlik, míg az utóbbi csoport tartalmazza a morális és a materiális értelemben is rossz és veszélyes cselekményeket.¹³

A gondatlanság tekintetében azonban más a helyzet. Itt a szubjektivizált tőle elvárhatóság jelenik meg részben azért, hogy már a *luxuria* esetén is csupán a *lehetséges következmények* előrelátását tételezi a Btk., amely már eleve csak az elkövető tudatának függvényében értékelhető. Ehhez párosul a könnyelmű bizakodás követelménye, amely pedig az elkövető alapos, de saját, szubjektív ügyességében, képességeiben történő bizalmat feltételezi.¹⁴ E vonatkozás máris relativizálja a gondatlansági zsinórmértéket, és eltolja a szubjektív gondossági képesség irányába, amelyet a *negligencia* normatív fogalma meg is jelenít.¹⁵ Ez a fajta egyénre szabott, szubjektív zsinórmérték is kifejezi, hogy a törvény előtti egyenlőség, végső soron az emberi méltóság akkor biztosítható, ha és amennyiben a büntetőjogi felelősség minimumát, a hanyag gondatlanságot, az elkövető személyes kvalifikációjához igazítjuk. Ezzel biztosítható ugyanis, hogy a különböző eseteket ne azonos mércével ítéljük meg, hiszen az sértené a diszkrimináció tilalmát, valamint közvetetten az emberi méltóságot.¹⁶

Mindez persze előidézhethet olyan szélsőséges helyzeteket is, amikor az elkövető fokozott rizikóval járó tevékenysége ismeretszegény szubjektumhoz párosulva súlyos következményeket idéz elő, ám bűnösség hiányában mégsem alapozható

¹² George P. Fletcher: *Basic Concepts of Criminal Law*. Oxford, Oxford University Press, 1998. 77.

¹³ Németh Imre: A sértett beleegyezésének koncepciója az angolszász büntetőjogban. *Jog – Állam – Politika*, 3. (2011), 4. 45–73., 46.

¹⁴ Forintos György: A gondatlanság. *Jogtudományi Közlöny*, 6. (1951), 10. 604–610., 604.

¹⁵ Békés i. m. (3. lj.) 166–171.

¹⁶ Gellér Balázs: *Nemzetközi büntetőjog Magyarországon – adalékok egy vitához*. Budapest, Tullius, 2009. 189.

meg a büntetőjogi felelősség. Így például a gondatlanságból elkövetett emberölés, a gondatlanságból okozott testi sértés és a gondatlanságból megvalósított környezetkárosítás vétsége miatt nincs helye a büntetőjogi felelősség megállapításának, ha az elkövetőtől – az értelmi színvonala, intellektusa és ismeretanyaga folytán – nem volt elvárható, hogy felismerje az akkumulátorok szétbontása esetén a cselekményének a családtagjai életére, testi épségére, valamint a környezetre gyakorolt káros hatását.¹⁷

A bűnösség további dogmatikai jelentősége, hogy az alannya válás hiányán keresztül a beszámíthatóság fogalmának kidolgozásához vezetett. Balogh Jenő találóan foglalta össze a beszámíthatóság egyes elemeit:

„Törvényünk álláspontja értelmében, ha a vádlott bírt öntudattal, a külvilág tudatával és kötelességérzettel, és ennek következtében mérlegelhetette a bűncselekményre vezető és az attól visszatartó indító okokat, és azok mérlegelése alapján elhatározta magát a bűncselekmény elkövetésére, akkor bárminő volt az ő idegéletének degenerált volta vagy pszichikai szervezetének állapota, büntetendő cselekménye neki egészen beszámítható és csak a büntetés mértéke enyhíthető.”¹⁸

Ebben a meghatározásban egyértelműen szerepelnek a bűnösség tudati és akaratil oldalára vonatkozó elemek, például a cselekmény következményeinek felismerése és az e felismeréshez adekvátan illeszkedő magatartás tanúsítása. A bűnösség harmadik funkciója, hogy a büntetéskiszabás körében a büntetéstérdemlőség, illetve a konkrét büntetés vonatkozásában irányadó szempontként szolgál. A BKv. 56. számú kollégiumi vélemény is részletesen meghatározza, hogy a szándékosság és a gondatlanság milyen módon befolyásolja a büntetéskiszabást. Ennek megfelelően a szándék eshetőleges volta enyhítő körülmény, kivéve, ha az elkövető olyan bűncselekményt valósított meg, amelyet az eredmény tekintetében gondatlanul is el lehet követni. Az úgynevezett kitarító szándék és az előre megfontolt szándék is súlyosító körülmény. A gondatlan bűnösség esetében általában enyhítő körülmény, ha az elkövetőt csupán hanyag gondatlanság terheli, míg súlyosító körülmény a gondatlanság súlyos foka, amely luxuria esetén akkor állapítható meg, ha nagymértékű volt az elkövető könnyelműsége, amikor bízott az ered-

¹⁷ „A hivatkozott esetben a terhelt az általános iskolát kisegítő iskolában végezte el, közepes eredménnyel. Ismeret- és ingerszegény környezetben nevelkedett, hátrányos körülmények között. Értelmi színvonala a gyengeelméjűség övezetében van. A közvetett, bonyolultabb, esetleges ok-okozati összefüggésből adódó veszély felismerése – ismeretanyagainak hiányából – már jóval gyengültebb, annak esetlegesen időben elhúzódo hatásával már nem számol, azt csak kevésbé képes figyelembe venni, továbbá új szituációkban bizonytalan, és csak gyengült tájékozódási készséggel rendelkezik.” (BH1999. 7.288).

¹⁸ Balogh Jenő: Az elmebetegség és elmeegyengeség jelentősége a büntetőjogi beszámíthatóság szempontjából. *Jogtudományi Közöny*, 40. (1905), 35. 286–288., 36. 295–297., 295.

mény elmaradásában; negligencia esetén pedig akkor, ha a súlyos következmény lehetősége a feltétlenül elvárható elemi figyelem mellett is észlelhető lett volna.¹⁹

Végül utalnom kell arra is, hogy a bűnösség paradigmaticus jellegét igazolja, hogy az az általános premisszákon alapuló nemzetközi büntetőjogban is megjelent. Gellér Balázs részletesen elemzi a nemzetközi büntetőjog tárgyában született monográfiájában, hogy mind a humanitárius nemzetközi jog alkalmazása kapcsán, mind az Európai Unió jogában hagyományosan utalnak a bűnösségi elvre (*nullum crimen sine culpa*). Példaként idézi a Nemzetközi Törvényszék Tadić-ügyben hozott határozatát, amely szerint: „Annak kell az alapvető feltételnek lennie, hogy a nemzetközi büntetőjogban éppúgy, mint a nemzeti büntetőjogban, a büntetőjogi felelősség alapja az egyéni vétkesség elve.”²⁰

A 19–20. századi bűnösségfogalom elsősorban a technika és a bűncselekmények veszélyességének fokozódásával rendkívüli expanzió ment át. Amíg Kis közel két évtizede még a bűnösségi elv hanyatlásáról írt, mára egyértelműen a bűnösségi elv elbukását érzékelheti a közép-európai büntetőjogász, amely folyamatot talán nem túlzás a bűnösségi elv hanyatlása helyett a bűnösségi elv megdöntésének aposztrofálni.

A bűnösségi elv hanyatlása és megdöntése

A bűnösségi elv a 19. század végétől a büntetőjogi dogmatika egyik alapkövének tekinthető. A 20. század végére a korábbi bűnösségfogalom, elsősorban a technika és a bűncselekmények veszélyességének fokozódásával csődbe jutott, mára pedig számos, büntetőjogot érintő területen egyértelműen a bűnösségi elv elbukását érzékelhetjük. A bűnösségi elv hanyatlása többtényezős jelenség, illetve több olyan büntetőjog-alkotási és jogalkalmazási anomália mutatható ki, amely a bűnösségi elvvel szembemegy.

A bűnösségi elv hanyatlását összefoglaló jelleggel Magyarországon Kis kutatása mutatta be. A hanyatlás alatt Kis a bűnfelelősség objektivizálódására utalt; megállapítása szerint egyes büntetőjogi jelenségek kapcsán nem vizsgáljuk a szubjektív, tőle elvárhatósági mércét, hanem a cselekmény megtörténte, illetve az eredmény bekövetkezése szinte automatikusan a büntetőjogi felelősségre vonásba torkollik.²¹ Ugyancsak megfigyelhető, hogy egyes bűncselekményi megfogalmazások az elkövető olyan mulasztásához kötik a felelősséget, amely mások cselekményének ellenőrzéséhez tapad.

¹⁹ Vö. Kúria 56. BKv. II/10. pont.

²⁰ Gellér i. m. (16. lj.) 192–198.

²¹ Kis i. m. (1. lj.) 405–407.

A hanyatlás jelensége leginkább három területen érhető tetten. Egyrészt ide tartozik a jogi személy büntetőjogi felelősségének, felelősségre vonásának megjelenése. Másrészt láthatjuk, hogy egyes, a jogalkotó által súlyosnak, illetve kiemeltnek minősített bűncselekményekhez olyan felelősségi alakzatok kapcsolódnak, amelyek a mások cselekedeteiért való (vikárius) felelősség modelljét vezették be a büntetőjogba. Végül, egyes területeken – különösen a közlekedési büntetőjogban, illetve a fokozott veszéllyel járó foglalkozások vagy tevékenységek gyakorlása során – az előállt sérelmet a jogalkalmazó automatikusan betudja az elkövetőnek, legyen szó akár bűnös, akár vétlen szabályszegésről. Ehhez képest egy negyedik területen is felmerül a felelősség objektivizálódása: a nemzetközi büntetőjogban.²²

A jogi személy büntetőjogi felelőssége két szempontból is anomáliás jelenség a 19–20. századi büntetőjogi paradigma tekintetében. Anomália, hiszen az emberi magatartáson alapuló tettefelelősségi büntetőjog nem tudja kezelni, hogy a jogi személy mint jogi fikció egyáltalán felelősségre vonható legyen. Még inkább nehéz dogmatikailag beilleszteni, hogy a bűnösség elemeként nyilvántartott beszámíthatóság a jogi személy esetében nem értelmezhető.²³ Tény, hogy a jogi személyek tevékenysége olyan veszélyesebb területekre is áttérjedt az elmúlt évtizedekben, amelyekből viszonylag kisebb, hanyag mulasztások során is nagymértékű károsodás származhat. Ilyenek különösen a természetet károsító cselekmények, a közveszéllyel járó tevékenységek stb. Ez a fokozott veszély inspirálta a jogalkotást arra, hogy a jogi személyekkel szembeni büntetőjogi fellépés lehetőségét megteremtse.²⁴ A bűnösségi elv erodálódását az eredményezi, hogy a jogi személynek tudunk be olyan cselekményeket, amelyeket a vállalat vezetői, alkalmazottai, tagjai követtek el, pusztán azért, mert a jogi személy biztosította azt a keretet, amely a bűncselekmény elkövetését lehetővé tette.²⁵

A jogi személy büntetőjogi felelősségére nézve több modell is kialakult mind a kontinentális, mind pedig az angolszász rendszerekben. A vikárius felelősség elvén nyugvó rendszerekben a jogi személy felelősségrevonhatósága azon nyugszik, hogy valamely olyan természetes személy bünelkövetésének következményeit, aki a jogi személlyel összefüggésbe hozható, a jogi személyre is áthárítják.

²² Vö. Gellér i. m. (16. lj.) 187–204.

²³ Nagy Zoltán András: A jogi személy büntetőjogi felelősségét megállapító törvényről. *Jura*, 15. (2009), 1. 94–100., 94.

²⁴ Fantoly Zsannett: A jogi személy büntetőjogi felelőssége Franciaországban. *Jogelméleti Szemle*, (2004), 1.

²⁵ Sántha Ferenc: A jogi személy büntetőjogi felelőssége és a gazdasági bűncselekmények. *Belügyi Szemle*, 50. (2002), 10. 103–116., 104.

A *felelős személy meghatározásán* alapuló modellek a jogi személyt organikus egységnek tekintik, és így valamely szerve, azaz a vezetője által hozott döntésért maga az organizmus, a jogi személy felel. Végül az amerikai rendszerben ismeretes az *aggregációs* modell, amely a fokozott felelősség elvén alapul, amelynek lényege szerint a megdönthetetlen bűnösségi vélelmen alapuló vállalati felelősséget (*corporate liability*) bármely alkalmazott cselekménye megalapozza.²⁶

Megfigyelhető, hogy a jogi személy büntetőjogi felelősségének bevezetése a 20. század végére vált általános jelenséggé. Franciaországban például a Code pénalt 1993-ban vezették be – ennek alapján az állam kivételével a jogi személyek törvény vagy rendelet által meghatározott körben felelősek az érdekkörükben vagy irányító szerveik és képviselőik által elkövetett bűncselekményekért. A Commonwealth ítélezésben az új-zélandi illetőségű Meridian Global Funds Management Asia Ltd v. Securities Commission esetet 1995-ben tették közzé. Norvégia 1991-ben, Izland 1993-ban, Franciaország 1994-ben, Finnország 1995-ben, Belgium 1999-ben vezette be a jogi személy büntethetőségét, míg Anglia és Wales 2000-ben szélesítette a jogi személy büntetőjogi felelősségének a körét.²⁷ Az uniós büntetőtörvény-tervezet, a Corpus Juris 1997-ben meghatározta azt is, hogy mely bűncselekmények esetén volna lehetőség a jogi személyek felelősségre vonására.

A bűnösségi elv hanyatlásának másik részterülete az egyes, fokozottan veszélyes bűncselekményekhez kapcsolódó objektivizált felelősségi alakzatok megalkotása. Ezek elsősorban a szervezeteknél elkövetett költségvetést károsító cselekményekhez, korrupciós cselekményekhez, valamint a bűnszervezeti tevékenységhez köthetők. Arról van szó, hogy e cselekmények esetén a vezetőnek számítja be a jogalkotó az illegális tevékenység következményeit, minthogy a vezető az, akinek lehetősége lett volna megakadályozni az illegális tevékenységet, ha a felügyeleti és ellenőrzési kötelezettségét teljesítette volna. A bűnszervezet esetén pedig teljesen egyértelmű, hogy a szervezet illegális tevékenysége mögött a vezető döntéseit kell vélelmezni. A felelősség objektivizálódásának ez utóbbi esetköréhez hasonló a megengedett kockázatba tartozó tevékenységekhez kapcsolt fokozott felelősség. Ennek lényege, hogy elsősorban a közlekedési büntetőjogban hajlamos a bírói gyakorlat a szabályszegés objektív tényéhez a bűnösség megállapítását is kapcsolni. Ugyancsak érdekes kérdés, hogy e veszélyes tevékenységek eredménye kapcsán hajlamosak vagyunk az úgynevezett objektív beszámítást alkalmazni

²⁶ Gellér Balázs: *A magyar büntetőjog tankönyve I. Általános tanok*. Budapest, Magyar Közlöny, 2008. 481–484.

²⁷ A 2001. évi CIV. törvény (T/5059. törvényjavaslat), indokolás.

a bűnfelelősség figyelmen kívül hagyásával.²⁸ A jelenséget a német büntetőjogi dogmatika a rizikófokozási (*Risikoerhöhung*) elméletekbe sűrítette.²⁹

Ez az objektivizálódó felelősségi forma a magyar Büntető törvénykönyvben először a hivatali vesztegetés különös eseteként bukkant fel 2001-ben.³⁰ Az aktív hivatali vesztegetővel azonos módon felel a gazdálkodó szervezet vezetője, illetve ellenőrzésre vagy felügyeletre feljogosított (a gazdálkodó szervezet részére vagy érdekében tevékenységet végző) személy, ha a bűncselekményt a gazdálkodó szervezet részére vagy érdekében tevékenységet végző személy a gazdálkodó szervezet érdekében követi el, és a vezető felügyeleti vagy ellenőrzési kötelezettségének teljesítése a bűncselekmény elkövetését megakadályozhatta volna. A bűncselekmény enyhébben büntetendő, ha a felügyeleti vagy ellenőrzési kötelezettség elmulasztása az elkövető gondatlanságán alapul.³¹ A költségvetést károsító cselekmények kapcsán e vezetői mulasztásos felelősség csak később, 2012. január 1-jétől lépett hatályba.³² Különösen szemléletes, hogy a jogalkotó addigra *expressis verbis* kinyilvánította, hogy az ellenőrzési vagy felügyeleti kötelezettség megszegése önálló büntetőjogi felelősséget alapoz meg: önálló cím alatt, külön bűncselekményként – és nem a költségvetési csalás egyik alapeseteként vagy privilegizált eseteként – szabályozta, amely megoldást a Büntető törvénykönyvről (Btk.) szóló 2012. évi C. törvény is átvette.³³

A bünszervezeti tevékenység kapcsán a felelősség objektivizálódása elsősorban nem a büntetőtörvényen alapul. Sokkal inkább a bírói gyakorlat az, amely viszonylag kevés tényállási elem átfogásához kapcsolja a bünszervezeti minősítést. A 4/2005. Büntető Jogegységi Határozat rendelkező részének II. pontja szerint a bünszervezeti minősítéshez fűződő hátrányos jogkövetkezmény akkor

²⁸ Vö. BH2018. 4.104: „A bekövetkezett balesetért való büntetőjogi felelősséget kivételesen a KRESZ-nek a személy- és vagyónbiztonságot nem veszélyeztető közlekedést előíró rendelkezése is megalapozhatja”; BH2011. 12.514: „Legf. Bír. Bfv.II.1139/2010. Közúti baleset okozása vétségében állapítandó meg a terhelt büntetőjogi felelőssége, aki az elsőbbséggel nem rendelkező és a féktávolságán kívül az úttestre lépő gyalogos által előidézett veszélyhelyzetet a figyelmetlensége miatt lassító fékezéssel nem hárítja el”; BH2011. 10.426: „Legf. Bír. Bfv.II.812/2010. Közúti baleset okozása vétségében a terhelt büntetőjogi felelőssége akkor is megállapítható, ha nem gyalogost, hanem a kijelölt gyalogos-átkelőhelyen szabálytalanul áthaladó kerékpárost gázol el.”

²⁹ Molnár Erzsébet: *A gazdálkodó szervezet vezető tisztségviselőjének speciális büntetőjogi felelőssége*. Doktori értekezés, Szeged, SZTE, 2018, 159., <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/9705>

³⁰ Vö. 2001. évi CXXI. törvény, 40. §.

³¹ Vö. Btk., 293. § (4)–(5) bek.

³² Beiktatta a 2001. évi LXIII. törvény, 3. §.

³³ Btk., 397. § „A gazdálkodó szervezet vezetője, ellenőrzésre vagy felügyeletre feljogosított tagja vagy dolgozója, ha a felügyeleti vagy az ellenőrzési kötelezettség teljesítését elmulasztja, és ezáltal lehetővé teszi, hogy a költségvetési csalást a gazdálkodó szervezet tagja vagy dolgozója a gazdálkodó szervezet tevékenysége körében elkövesse, büntetett miatt három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.”

alkalmazható, ha az elkövető tudata a bűnszervezet Btk.-ban meghatározott tárgyi ismérveit átfogja. Az indokolás egyrészt az tartalmazza, hogy a jogalkotó a Btk. különös részi tényállása szerinti elkövetési magatartás kifejtésével – ahhoz fűződő tudatállapottal – összefüggő ténny tett a súlyosabb megítélés feltételévé, így az „alapcselekmény” tényállásszerűsége mellett, azzal együtt vizsgálándó az elkövető ez irányú tudattartalma. Ennek hiányában a bűnszervezetben elkövetés nem állapítható meg. Ehhez képest viszont bűnösségi szempontból előrehozza a felelősséget a következők szerint:

„Amennyiben bizonyított, hogy a bűncselekményt egy tényleges bűnszervezet működéséhez kapcsolódva, illetve annak keretei között követték el, úgy a végrehajtás körülményeiből – különösen a konkrét magatartás mások megelőző vagy további láncolatos cselekményeit feltételező jellegéből, ezek szükségszerű és ezért előreláthatóan bekövetkező eseményeiből – lehet következtetést vonni arra, hogy az alkalomszerű tettes (részes) cselekménye megvalósításakor a bűnszervezetbeni elkövetést felismerte. [...] Ehhez képest az elkövető tudatának nem arra kell kiterjednie, hogy egy bűnszervezet a törvényi előfeltételek szerint létrejött, hanem arra, hogy a bűnszervezet tárgyi sajátosságai ismeretében annak »működéséhez« csatlakozik, illetve annak keretében cselekszik.”³⁴

Ezáltal a gyakorlat tulajdonképpen önmagában a bűnszervezeti elkövetés tényéből következtet a bűnszervezeti elkövetésre kiterjedő szándékra, és nem követeli meg, hogy a szándékra külön bizonyítékot szerezzenek be.

Az angolszász büntetőjogban mind a *common law* bűncselekmények, mind a *statutory offences* esetén a bűnfelelősség megállapításához az alanyi oldalon (*mens rea*) valamennyi tényállási elemre bizonyítékot kell beszerezni. Vannak olyan bűncselekmények is, mint például a testi sértés, amelynél a gyakorlat szerint elegendő a bántalmazásra kiterjedő szándék, ám nem szükséges, hogy az elkövető szándéka kiterjedjen a bekövetkezett eredményre, a testi sérülésre. Az angolszász büntetőjogi felelősség már önmagában is objektívebb, mint hazánkban. Az észszerű ember mércéje (*reasonable person standard*) a gyakorlatban nem az elkövető szubjektív gondossági képességét, hanem inkább az objektív gondossági kötelességet vizsgálja, és ahhoz méri az adott helyzetben tanúsított magatartást. Marcia Baron megjegyzi, hogy a *reasonable person* zsinórmértékét sok esetben nem szerencsés az átlagember mércéjének (*ordinary person*) tekinteni. A *reasonable* és az *ordinary* viszonyítási pontok ugyanis nem feltétlenül csereszabatosak. Amennyiben az átlagember (*ordinary person*) által tanúsítandó magatartást vizsgáljuk, akkor az azzal a következménnyel járhat, hogy az adott esetben

³⁴ 4/2005. Büntető Jogegységi Határozat, IV./4. pont.

az elkövető észszerűségét (*reasonableness*) figyelmen kívül hagyjuk.³⁵ Ismeretes emellett az angolszász büntetőjogban az úgynevezett közvetlen (objektív) felelősségi bűncselekmények (*strict liability offences*) kategóriája, amelyek esetében csak minimális mértékben, néhány elemre kell a *mens rea* tekintetében bizonyítéknak rendelkezésre állnia a bűnösség megalapozásához.³⁶

Gellér a felelősség objektivizálódásaként említi a nemzetközi büntetőjog több jelenségét. Kiemeli, hogy már a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék Statútumának 10. cikke lehetővé tette, hogy egyes szervezeteket kriminálisnak minősítsenek, és így pusztán az e szervezetekhez tartozás – bűnösség nélküli felelősség alapján – büntetőjogi felelősséget alapozzon meg. Más kérdés, hogy a gyakorlatban az objektivizált felelősségi formát nem alkalmazták. Ahogy Gellér utal rá, a Hermann Göring és mások elleni ügyben a törvényszék a csoportot ugyan kriminálisnak minősítette, ám az ezekhez kapcsolódó magatartások esetén a bűnösség nélküli felelősség alkalmazását mellőzte.³⁷ A Nemzetközi Törvényszék ítélezési gyakorlatában több esetben merült fel a kriminális szervezetek tagjainak objektivizálódó felelőssége.³⁸ A törvényszék a közös bűnelkövetői vállalkozás (*joint criminal enterprise*) létrejöttéhez minimális feltételeket követelt meg, amely alapján a vállalkozás tagjainak beszámíthatók voltak a közösen elkövetett cselekmények.³⁹

Szintén a tág értelemben vett nemzetközi büntetőjogi felelősség objektivizálódásaként mutatja ki Gellér azt a jelenséget, hogy az Emberi Jogok Európai Bíróságának gyakorlata a részes államok tekintetében a bűnösségi elvet közvetetten megköveteli, mindeközben azonban az abszolút jogokat sértő bűncselekmények esetében a felelősség objektivizációja figyelhető meg. Ez az objektivizáció pedig abból ered, hogy az abszolút jogok védelmére szolgáló kriminalizációs kötelezettség mellett a visszaható hatály tilalmát is feloldja a Bíróság, így a „megrázó eredmény az, hogy éppen ott, ahol az államnak nemzetközi kriminalizációs kötelezettségnek kell megfelelnie, a bűnösségi elv elenyészik”.⁴⁰

³⁵ Marcia Baron: The Standard of the Reasonable Person in the Criminal Law. In R. Anthony Duff et alii (szerk.): *The Structures of the Criminal Law*. Oxford, Oxford University Press, 2011. 11–35., 26–28.

³⁶ Andrew Ashworth: Should Strict Liability be Removed from all Imprisonable Offences? *Irish Jurist*, 45. (2010). 1–21., 2.

³⁷ Gellér i. m. (16. lj.) 193.

³⁸ Catherine H. Gibson: Testing the Legitimacy of the Joint Criminal Enterprise Doctrine in the ICTY: A Comparison of Individual Liability for Group Conduct in International and Domestic Law. *Duke Journal of Comparative & International Law*, 18. (2008). 521–548., 523–527.

³⁹ Vö. Prosecutor v. Vasiljevic, IT-98-32-A, Judgment, 1 100 (2004. február 25.); Prosecutor v. Stakic, IT-97-24-A, Judgment, 1 69 (2006. március 22.).

⁴⁰ Gellér i. m. (16. lj.) 200.

A bűnfelelősség megkettőződése

Látható tehát, hogy a 20. század végére a jogi személy felelősségének a büntetőjogi rendszerbe illesztése, a vezetői felelősség, a tudományos és a technikai forradalom vívmányai, valamint egyes veszélyes tevékenységek gyakorlása egyértelműen a 19–20. századi bűnösségi dogmatika elenyészéséhez, feloldódásához vezettek, amelyet Kis nyomán a bűnösségi elv hanyatlásaként aposztrofálhatunk. Meglátásom szerint azonban a bűnösségi elv nemcsak hanyatlik, de a 20. század végén elindult annak – elsősorban büntetőpolitikai okból történő – tudatos lebontása, megdöntése. Arról van szó, hogy bizonyos esetekben már-már természetes jogalkotói reflex, hogy a nehezebben elérhető bűncselekményekhez bűnösség nélküli felelősségi formát kapcsolnak, mondván ezáltal a bűnelkövetés hatékonyabban megakadályozható.⁴¹

A bűnösségi elv megdöntése tehát mára normatív szintre lépett. E tekintetben a nemzetközi büntetőjogi tárgyú egyezmények közül külön figyelmet érdemelnek a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet keretében 1997. november 21-én elfogadott, a külföldi hivatalos személyek megvesztegetése elleni küzdelemről szóló Egyezmény, az Európa Tanács 1999. január 27-én kelt Korruptióról szóló Büntetőjogi Egyezménye, az 1997. július 19-én felvett második jegyzőkönyv az Európai Közösségek pénzügyi érdekeinek védelméről szóló Egyezményhez, az ENSZ keretében létrejött, a nemzetközi szervezett bűnözés elleni Egyezmény, valamint annak kiegészítő jegyzőkönyvei. Ezek az egyezmények kifejezett előírásokat vagy ajánlásokat adnak arra, hogy a részes államok iktassák be a jogi személyek büntetőjogi felelősségrevonhatóságát az érintett tárgykörökben.

Ugyancsak a bűnösségi elv megdöntésének folyamatába illeszthető az objektív felelősségi szabálysértésekre vonatkozó szabályozás, a 410/2007. (XII. 29.) Korm. rendelet a közigazgatási bírsággal sújtandó közlekedési szabályszegések köréről, amely – a tényleges szabálysértési elkövető személyétől függetlenül – a gépjármű üzembentartóját vonja bírságfizetési kötelezettség alá. A közvetlen és szigorú felelősségi formák (*strict liability*) a felelősség egyéniesítésének teljes elenyészését és a bűnösségi elv elveszését eredményezik, amely a szankció kapcsán sérti a proporionalitás elvét is.⁴²

A szabálysértési objektív felelősségen túl az egyes adminisztratív bűncselekmények, különösen azok, amelyek tényállása valamely jogszabályi (esetleg nyilvántartási) kötelezettség elmulasztását kriminalizálja, egyértelműen a bűnösségi

⁴¹ Herbert Wechsler: On Culpability and Crime: The Treatment of Mens Rea in the Model Penal Code. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 339. (1962), 1. 24–41., 31.

⁴² Douglas Husak: *The Philosophy of Criminal Law: Selected Essays*. Oxford, Oxford University Press, 2010. 165.

kérdések vizsgálhatóságán felül állnak. Ez már önmagában a kodifikációs technikából, a tényállás megfogalmazásából következtethető. Példaként utalok arra, hogy a lőfegyverrel visszaélés esetén a bűnösség hiányára, illetve a gondatlanságra hivatkozó védekezések viszonylag ritkán kapnak teret.⁴³ Hasonlóképp, a bünszervezeti rendelkezésekre alapított vagyonekhozási szabályok nélkülözik a bűnösség vizsgálatát a bünszervezet ideje alatt szerzett vagyontárgyak tekintetében, ezzel ellentétben éppen azt vélelmezik, hogy az elkövető valamennyi érintett vagyona a bünszervezeti bűncselekményből származik.⁴⁴

A fenti példákon túl egyes eljárásjogi behatások is a bűnösség vizsgálatát nélkülözhetik. Különösen szembeötlő ez a jelenség az úgynevezett konszenzuális eljárások esetén. Az új Be. azonban már ezen is túlmutat, és a már-már megszokottá vált – bűnösségi vizsgálatot nélkülöző – eljárási szabályokon felül bevezette, hogy a vádlott vád szerinti beismerése esetén az ügyési mértékes indítvány és minősítés az irányadó. Ezáltal a bíróság vizsgálatának fókuszpontja a bűnösségi kérdések helyett a vádlott beismerésének aggálytalan voltára helyeződik át.⁴⁵

Jól látható tehát, hogy a 21. század elejére a büntetőjogi jogalkotás számos területen áttörte a bűnösségi elvet. Kérdés, hogy e paradigmatisz jelentőségű princípium anomáliás hanyatlásának, a korábbi paradigma kikezdésének lehetünk-e tanúi, avagy inkább arról van-e szó, hogy a bűnösségi elv egész egyszerűen adaptálódott a tudományos, technikai fejlődéshez, illetve a büntetőpolitikai célkitűzésekhez, azaz valamiféle új paradigma körvonalazódik a láthatáron a bűnösségi elv kapcsán.

Thomas Kuhn az 1962-ben publikált *A tudományos forradalmak szerkezete* című munkájában bemutatta, hogy bizonyos időszakonként az egyes tudományterületeken lezajló forradalmak az ismeretek magyarázatát koncepcionálisan új mezőre helyezik, amely jelenségre bevezette a paradigmaváltás fogalmát. Lényeges, hogy az adott tudományban nem egy paradigmáról beszélhetünk, hanem az egyes jelenségeket magyarázó tudományterületek paradigmákat alakítanak ki, amelyek alapján a megfigyelt jelenség észszerűen, törvényszerűségek mentén magyarázható. Amíg az adott paradigma sikeres, addig képes olyan problémák

⁴³ E vonatkozásban különösen érdekes a relatíve alkalmatlan kísérlet megállapíthatóságának hiánya, azaz amennyiben az egyébként megfelelő állapotban kispuskalőszer kilövésére alkalmas tűzfegyver a feltalálási állapotában, meghibásodás folytán az adott esetben nem alkalmas a lőszer kilövésére, aligha volna olyan bíróság, amely ezt az alkalmatlan kísérlet fogalmi köré vonná annak ellenére, hogy az elkövető szándéka kétségtelenül azt fogja át, hogy az adott állapotban a tűzfegyver nem felel meg a jogszabályi definíciónak.

⁴⁴ Vö. Btk., 74/A. §.

⁴⁵ Filó Mihály: *Materiális jogellenesség és procedurális igazságosság*. In Ambrus István – Németh Imre (szerk.): *Büntetőjogi dolgozatok Geller Balázs születése ötvenedik évfordulójának tiszteletére*. Budapest, Dialóg Campus, 2018. 93–102., 98.

megoldására is, amelyeket korábban az adott tudományos közösség tagjai nem láttak meg, illetve amelyekkel a paradigma ismerete nélkül soha nem kezdtek volna foglalkozni.⁴⁶ Amikor a jelenségek paradigma szerinti vizsgálata során egyes jelenségek tekintetében a paradigma alapján elvárt eredménytől eltérő eredmény születik, a tudósközösség felismeri, hogy valami nincs rendjén a paradigmával. A folyamatnak e pontján tehát egy úgynevezett anomália keletkezik, amely azt sejteti, hogy az adott paradigma mégsem mindenható.⁴⁷ Természetesen az anomáliák önmagukban nem változtatják meg a paradigmát. Mindössze annyi történik, hogy azok részletesebb vizsgálatával a paradigmatisztikus elméletet oly módon lehet kiigazítani, hogy az anomália is megfeleljen a paradigmatisztikus várához. Ha ez nem sikerül, a válság egy új paradigmajelölt megjelenésével és az elfogadása körüli küzdelemmel, *paradigmaváltással* végződik.⁴⁸

A bűnösségi elv mint a büntetőjogi paradigma axiomaticus eleme kapcsán számos anomáliás jelenség érzékelhető az utóbbi néhány évtizedben, és kijelenthető az is, hogy néhányuk nemcsak az elv hanyatlását, hanem jogalkotói megdöntését is megjeleníti. A bűnösségi paradigma válságának horizontján azonban feltűnt egy lehetséges új bűnösségi paradigma: a bűnfelelősség megkérdőjelezése objektív és nem objektív felelősségi bűncselekményekre.

A büntetőjogi dogmatika mára törékennyé vált felszíne nem tartható egyben valamennyi bűncselekménytípus esetén a bűnösségi dogmatika 19. századi modelljével.⁴⁹ Hasonló paradigmaváltás zajlott le a polgári jogi felelősségtan körében a veszélyes üzemi (objektív) felelősség megjelenésével a 19. század utolsó harmadában, amely paradigmaváltás később a civiljogi területen éppen a dogmatikai elvek megerősödését hozta a felróhatósági felelősségi formák tekintetében, és ráirányította a jogalkalmazói és tudományos figyelmet a kétféle felelősségi forma anyagi jogi és bizonyítási különbözőségére. Mindezt a bűnösségi elvre vonatkoztatva, a magam részéről továbbra is azt gondolom, hogy pusztán büntetőpolitikai megfontolások nem vezethetnek a dogmatikai tételek egyszerű félredobásához, de fel kell ismernünk, hogy a bűnösségi paradigmaváltás megkezdődött, ami nem kíváncsi, hanem egyszerű ténymegállapítás, és amely gondolathoz az adalékot a jubiláns bűnösségi elvvel kapcsolatos munkássága adta.

⁴⁶ Thomas S. Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Osiris, 2002. 36–38. A tudományelméletben a paradigma mint fogalom olyan elfogadott modellt vagy mintát jelent, amely a tudós közösség által az adott időszakban, az adott tudományterületen általános közmegegyezésnek örvend. Megjegyzendő, hogy Kuhn az eredeti munkájában a paradigmafogalmat többféle értelemben is használta. A fogalom alapvetően a fent megjelölt tatalommal került át a köztudatba.

⁴⁷ Uo., 74–75.

⁴⁸ Uo., 92–93.

⁴⁹ Vö. Meir Dan-Cohen: Responsibility and the Boundaries of the Self. *Harvard Law Review*, 105. (1992), 5. 959–1003., 978–982.